

Inhoud

- Voorwoord 9
- 1 Mama's laatste omhelzing
Het afscheid van een matriarch 21
- 2 Venster op de ziel
Als primaten lachen of glimlachen 58
- 3 Van lichaam naar lichaam
Empathie en sympathie 93
- 4 Emoties die ons menselijk maken
Walging, schaamte, schuldgevoel en andere ongemakken 140
- 5 De wil tot macht
Politiek, moord, oorlog 195
- 6 Emotionele intelligentie
Over rechtvaardigheid en vrije wil 231
- 7 Sentience
Wat dieren voelen 270
- 8 Conclusie 311
- Dankwoord 315
Noten 317
Bibliografie 325
Register 345

Voorwoord

Van nature heb ik de neiging naar gedrag te kijken, misschien wel zo sterk dat ik het overdrijf. Dat drong pas tot me door toen ik op een dag thuiskwam en aan mijn moeder vertelde wat ik in een streekbus had gezien. Ik moet toen twaalf zijn geweest. Een jongen en een meisje hadden elkaar zitten zoenen op een uitvoerige manier waar ik niets van begreep, maar die typerend is voor tieners, met vochtige open monden op elkaar geklemd. Daar was op zich niets bijzonders aan, maar daarna zag ik dat het meisje op kauwgom kauwde terwijl ik had gezien dat vóór de zoen alleen de jongen dat deed. Ik stond voor een raadsel, al kwam ik er wel achter – het was zoiets als de wet van communicerende vaten. Maar toen ik dit aan mijn moeder vertelde, vond zij het niet leuk. Met een bezorgde blik in haar ogen zei ze dat ik niet zo scherp naar andere mensen moest kijken, omdat het niet aardig was.

Observeren is mijn beroep geworden. Maar verwacht van mij niet dat ik let op de kleur van een jurk of op het feit dat een man een toupet draagt – die dingen interesseren me allerminst. Ik let vooral op emotionele expressie, lichaamstaal en sociale dynamiek. Op dit vlak bestaan er zoveel overeenkomsten tussen mensen en andere primaten dat mijn vaardigheid bij beiden gelijkelijk van pas komt, ook al gaat het in mijn werk vooral om de andere primaten. Als student had ik vroeger een werkkamer met uitzicht op een dierentuinkolonie van chimpansees, en als wetenschapper verkeerde ik de afgelopen vijftwintig jaar in een vergelijkbare situatie bij het Yerkes National Primate Research Center, nabij Atlanta, in de staat Georgia. Mijn chimps leven buiten op een veldstation en zo nu en dan ontstaat er beroering

met zoveel kabaal dat we naar het raam snellen om het schouwspel te bekijken. Wat de meeste mensen ervaren als een chaotische wirwar van twintig harige beesten die gillend en schreeuwend rondrennen, is in feite een uiterst geordende samenleving. Wij herkennen iedere mensaap aan zijn gezicht, zelfs alleen al aan zijn stem, en weten wat we kunnen verwachten. Zonder patroonherkenning blijft elke observatie onscherp en willekeurig. Dan is het zoets als naar een sport kijken die je nooit zelf hebt beoefend en waarvan je niet veel weet. Eigenlijk zie je niets. Daarom heb ik een hekel aan de Amerikaanse televisieverslagen van internationale voetbalwedstrijden: de meeste sportjournalisten hebben pas laat kennisgemaakt met het spel en begrijpen weinig van de fundamentele strategieën. Ze hebben alleen oog voor de bal en blijven maar ouwehoeren op de meest cruciale momenten. Dat gebeurt er als we geen patroon herkennen.

Het gaat erom dat je verder kijkt dan het centrale gebeuren. Als de ene mannelijke chimpansee de andere intimideert door stenen te gooien of vlak langs hem te rennen, moet je doelbewust je ogen van hen afwenden en naar de situatie eromheen kijken. Dat is waar zich de nieuwe ontwikkelingen voordoen. Dit noem ik holistisch observeren: je kijkt naar de bredere context. Dat het beste maatje van de geïntimideerde chimpanseeman in een hoek ligt te slapen, betekent niet dat we hem kunnen vergeten. Zodra hij wakker wordt en naar de plaats van handeling loopt, weet de hele kolonie dat er iets op stapel staat. Een chimpanseevrouw loeit luid om de nadering aan te kondigen, terwijl de moeders hun jongste kind dicht tegen zich aan drukken.

En als de commotie weer is geluwd, stop je niet met je waarneming. Je houdt je ogen gericht op de belangrijkste figuren – ze zijn nog niet klaar. Van de duizenden verzoeningen die ik heb gezien, was een van de eerste een volslagen verrassing voor me. Kort na een confrontatie liepen twee mannelijke rivalen rechtop, op twee benen, op elkaar af; ze waren volledig *pilo-erect* – wat betekent dat hun haar rechtop stond, waardoor ze er tweemaal zo groot uitzagen. Ze keken elkaar zo woest aan dat ik verwachtte dat de vijandelijkheden weer zouden oplaaien. Maar toen ze dicht bij elkaar kwamen, draaide

Tijdens een verzoening na een gevecht vlooien chimpanseemannen de kont van hun rivaal, wat kan leiden tot ongemakkelijke 69-posities als beide dat tegelijkertijd proberen te doen.

een van hen zich plotseling om en presenteerde zijn achterste. De ander reageerde door de eerste dicht rond de anus te vlooien, terwijl hij luid met zijn lippen smakte en met zijn tanden klapperde als blijk van zijn toewijding aan deze taak. Omdat de eerste man hetzelfde wilde doen, belandden ze in een ongemakkelijk standje 69 waarbij ieder op hetzelfde moment de kont van de ander vlooiden. Kort daarna ontspanden ze en gingen over tot het vlooien van elkaars gezicht. De vrede was hersteld.

Die eerste plek om te vlooien lijkt misschien wat vreemd, maar vergeet niet dat in veel talen (ook buiten het Nederlands en het Engels) uitdrukkingen voorkomen in de trant van ‘kontlikken’ en ‘bruinwerken’. Ik ben ervan overtuigd dat hier een goede reden voor is.

Bij mensen kan intense angst leiden tot overgeven en diarree – we hebben het over ‘in je broek doen’ als iemand bang is. Dat komt ook algemeen voor bij mensapen, afgezien van de broek dan. Lichamelijke uitscheiding biedt belangrijke informatie. Lang na afloop van een schermutseling zie je een mannelijke chimpansee soms terloops naar de precieze locatie in het gras lopen waar zijn rivaal heeft gezeten; hij bukt even om wat te ruiken. Ook al is het zicht bij chimpansees vrijwel net zo’n dominant zintuig als bij ons, de reuk blijft uiterst belangrijk. Dat geldt trouwens ook bij onze soort, zoals is gebleken uit heimelijke opnames. Nadat we iemand een hand hebben gegeven, ruiken we vaak aan onze hand, vooral als het iemand van hetzelfde geslacht betreft. We brengen onze hand nonchalant dicht bij ons gezicht om een chemisch snuifje op te pikken dat ons informatie biedt over de aard van de ander. Dat doen we onbewust, zoals zoveel dingen die op het gedrag van andere primaten lijken. Toch zien we onszelf graag als rationeel handelende wezens die weten wat ze doen, terwijl we andere soorten graag als automaten afschilderen. Zo eenvoudig ligt het echt niet.

We staan voortdurend in contact met onze gevoelens, maar het lastige is dat onze emoties en onze gevoelens niet hetzelfde zijn. We hebben de neiging deze woorden door elkaar te gebruiken, maar gevoelens zijn een innerlijke subjectieve gesteldheid die strikt genomen alleen bekend is aan wie die ervaart. Ik ken mijn eigen gevoelens, maar ik ken die van iemand anders niet, buiten wat die persoon me erover vertelt. We communiceren over onze gevoelens via taal. Emoties zijn daarentegen zowel een lichamelijke als een geestelijke toestand – van woede en angst tot seksueel verlangen en affectie, en het streven om de bovenhand te krijgen – die ons gedrag aanstuurt. Gedreven door bepaalde prikkels en vergezeld van veranderingen in gedrag, zijn emoties aan de buitenkant waarneembaar aan gezichtsuitdrukking, kleur van de huid, klank van de stem, gebaren, geur, en nog meer. Alleen wanneer degene die deze veranderingen ondergaat zich ervan bewust wordt, gaan de emoties over in gevoelens. We tonen onze emoties, maar we praten over onze gevoelens.

Kijk bijvoorbeeld eens naar zoiets als verzoening, ofwel een vrien-

delijke hereniging na een confrontatie. Verzoening is een meetbare emotionele interactie: om deze te bespeuren heb je als waarnemer alleen maar wat geduld nodig om te zien wat er gebeurt tussen voormalige tegenstanders. Maar de gevoelens die meespelen bij een verzoening – berouw, vergevingsgezindheid, opluchting – zijn alleen kenbaar voor wie ze ervaren. Je kunt vermoeden dat anderen dezelfde gevoelens hebben, maar zelfs bij leden van je eigen soort kun je er niet zeker van zijn. Iemand kan bijvoorbeeld beweren dat hij een ander heeft vergeven, maar is deze informatie betrouwbaar? Vaak brengt hij of zij ondanks deze bewering de oude kwestie weer ter sprake bij de eerste de beste gelegenheid die zich voordoet. We zijn onvoldoende op de hoogte van onze eigen innerlijke gesteldheid en misleiden vaak zowel onszelf als de mensen om ons heen. We zijn meesters in pseudo-geluk, onderdrukte angst en dwaze liefde. Daarom werk ik zo graag met niet-talige wezens. Ik kan alleen maar naar hun gevoelens raden, maar ze zetten me tenminste nooit op het verkeerde been met wat ze me over zichzelf vertellen.

De studie van de menselijke psyche steunt gewoonlijk op het gebruik van vragenlijsten, met veel aandacht voor zelf gemelde gevoelens en minder aandacht voor feitelijk gedrag. Maar ik heb een voorkeur voor het omgekeerde. We hebben behoefte aan meer observaties van sociale interacties tussen mensen. Neem bijvoorbeeld wat er gebeurde tijdens een grote conferentie in Italië die ik vele jaren geleden als beginnend wetenschapper bijwoonde. Ik was op die conferentie om te spreken over de wijze waarop primaten conflicten oplossen, maar ik had niet verwacht dat ik getuige zou zijn van een perfect voorbeeld daarvan onder mensen. Een bepaalde wetenschapper maakte een hoop drukte op een manier die ik nooit eerder had meegemaakt en daarna ook maar weinig heb gezien. Het moet de combinatie zijn geweest van het feit dat hij beroemd was en dat Engels zijn moedertaal was. Op internationale bijeenkomsten zien Amerikanen en Britten het uitzonderlijke privilege dat ze het woord kunnen voeren in hun moedertaal vaak ten onrechte als een teken van intellectuele superioriteit. Omdat niemand tegen hen in zal gaan in gebrekkig Engels, worden ze zelden uit de droom geholpen.

Er was een heel programma van lezingen, en na elke lezing sprong onze beroemde Engelssprekende wetenschapper op uit zijn stoel op de voorste rij om ons te helpen het onderwerp te begrijpen. Op het moment dat een Italiaanse spreekster klaar was met de presentatie van haar werk kwam deze wetenschapper, terwijl het applaus nog na-ebde, ook weer uit zijn stoel, beklom het podium, nam de microfoon en zei letterlijk: 'Wat ze bedoelde te zeggen...' Ik herinner me het onderwerp niet meer, maar de Italiaanse spreekster keek gekwetst. De arrogantie en het gebrek aan respect van deze man waren onmiskenbaar – tegenwoordig zouden we deze houding een voorbeeld van 'mansplaining' noemen, waarbij een man op neerbuigende wijze een vrouw iets uitlegt.

De meeste toehoorders hadden zitten luisteren via een vertaalapparaat – hun vertraagde taalconnectie droeg er misschien ook wel toe bij dat ze zijn gedrag doorzagen, net zoals we in een televisiedebat beter zicht op de lichaamstaal hebben als het geluid uit staat. Ze begonnen te sissen en boe te roepen.

De verraste uitdrukking op het gezicht van onze beroemde wetenschapper gaf wel aan dat hij de receptie van zijn machtsgreep volkomen verkeerd had beoordeeld. Tot dan verkeerde hij in de veronderstelling dat alles van een leien dakje ging. Verward, en misschien vernederd, stapte hij in allerijl van het podium.

Ik hield mijn ogen op hem en de Italiaanse spreekster gericht toen ze weer in het publiek zaten. Binnen een kwartier ging hij naar haar toe en bood haar zijn vertaalapparaat aan, omdat zij er geen had. Zij nam dat beleefd aan (misschien zonder het eigenlijk nodig te hebben), wat telt als een impliciet vredesaanbod. Ik zeg 'impliciet' omdat er geen tekenen waren dat een van beiden iets zei over het voorafgaande ongemakkelijke moment. Mensen geven vaak blijk van goede bedoelingen na een confrontatie (een glimlach, een compliment) en laten het daar dan bij. Ik kon niet horen wat ze zeiden, maar iemand anders vertelde me dat de wetenschapper na afloop van alle lezingen opnieuw naar de Italiaanse spreekster ging en letterlijk tegen haar had gezegd: 'Wat ben ik toch een domme lul.' Dit bewonderenswaardig staaltje zelfkennis kwam dicht bij een expliciete verzoening.

Ook al komt conflictoplossing onder mensen ontzettend veel voor, zoals bij dit fascinerende voorbeeld tijdens de conferentie, toch kreeg mijn eigen lezing een gemengde ontvangst. Ik was nog maar net met mijn onderzoek begonnen, en de wetenschap stond nog niet open voor het idee dat ander soorten zich kunnen verzoenen. Ik denk niet dat een van de aanwezigen twijfelde aan mijn observaties – ik presenteerde volop data en foto's om mijn punt te maken – maar ze wisten gewoon niet wat ze ervan moesten denken. Destijds draaide het in de theorievorming over dierenconflicten allemaal om winnen en verliezen. Winnen is goed en verliezen is slecht, en het gaat er alleen om wie erop vooruitgaat. In de jaren zeventig had de wetenschap een hobbesiaanse kijk op dieren: gewelddadig, competitief, zelfzuchtig en nooit echt aardig. Mijn accent op vrede sluiten leek onzinnig. Bovendien had de term een emotionele klank, die niet erg werd gewaardeerd. Sommige collega's legden me op neerbuigende manier uit dat ik was gevallen voor een romantisch idee dat niet in de wetenschap thuishoorde. Ik was nog jong en ze zetten omstandig uiteen dat alles in de natuur draait om overleving en voortplanting, en dat organismen er weinig mee opschieten als ze vrede sluiten. Compromissen zijn voor de zwakken. Zelfs al vertoonden chimps dergelijk gedrag, zeiden ze, dan nog viel het te betwijfelen dat ze het echt nodig hadden. Het stond vast dat geen enkele andere soort ooit iets vergelijkbaars deed. Ik deed onderzoek naar een merkwaardige toevalligheid zonder veel betekenis.

Enkele tientallen jaren en honderden onderzoeken later weten we dat verzoening in feite een heel gewoon en wijdverbreid verschijnsel is. Verzoening komt voor bij alle sociale zoogdieren, van ratten en dolfinnen tot wolven en olifanten, en ook bij vogels. Dit gedrag dient voor het herstel van relaties, en komt zoveel voor dat we nu versted zouden staan als we een sociaal zoogdier zouden ontdekken dat níét aan verzoening doet na conflicten. We zouden ons afvragen hoe deze soort zijn groep bij elkaar houdt. Maar destijds wist ik dit nog niet en hoorde ik beleefd alle gratis adviezen aan. Die veranderden overigens niets aan mijn gezichtspunt, omdat observatie voor mij meer waarde heeft dan welke theorie dan ook. Wat dieren in het echte leven doen

heeft altijd prioriteit boven vooropgestelde ideeën over hoe ze zich horen te gedragen. Dat krijg je nu eenmaal bij een geboren waarnemer: een inductieve benadering van de wetenschap.

Als je waarneemt, zoals Charles Darwin deed in *Het uitdrukken van emoties bij mens en dier*, dat andere primaten mensachtige gezichtsuitdrukkingen te zien geven in emotioneel beladen situaties, kun je niet om de overeenkomsten in hun innerlijke leven heen. Ze ontbloten hun tanden in een grijns, ze maken hese grinnikende geluiden als ze worden gekieteld, en ze zetten een pruillip op als ze gefrustreerd raken. Dit wordt automatisch het startpunt voor je theorievorming. Je kunt elke mogelijke visie over emoties bij dieren of de afwezigheid daarvan aanhangen, maar je zult met een kader moeten komen waarin het logisch is dat mensen en andere primaten hun reacties en bedoelingen communiceren via dezelfde gezichtsspieren. Darwin deed dat uiteraard door een emotionele continuïteit tussen mensen en andere soorten aan te nemen.

Toch bestaat er een wereld van verschil tussen gedrag dat een uitdrukking is van emoties en de bewuste of onbewuste ervaring daarvan. Iemand die zegt te weten wat dieren voelen heeft de wetenschap niet aan zijn zijde. Het blijft giswerk. Dat is niet per se slecht, en ik ben er helemaal voor om áán te nemen dat aan ons verwante soorten verwante gevoelens hebben, maar we moeten niet vergeten dat we hiervoor erg veel op goed vertrouwen aannemen. Zelfs wanneer ik over Mama's laatste omhelzing vertel hoe een oude chimpansee een paar dagen voor haar dood een oude professor omarmt, kan ik in mijn beschrijving niets zeggen over haar gevoelens. Het vertrouwde gedrag en de aangrijpende context doen deze wel vermoeden, maar ze blijven ontoegankelijk. Deze onzekerheid is altijd een kwelling geweest voor onderzoekers van emoties en is de reden waarom dit gebied vaak als duister en onoverzichtelijk wordt beschouwd.

De wetenschap houdt niet van onnauwkeurigheid. Daarom heeft ze vaak een andere kijk op emoties bij dieren dan de publieke opinie. Als je mensen op straat vraagt of dieren emoties hebben, zullen ze zeggen: 'Natuurlijk.' Ze weten dat hun hond of kat allerlei emoties heeft, en daarom kennen ze die ook aan andere dieren toe. Maar als je

dezelfde vraag aan professoren stelt, zullen velen zich achter de oren krabben, verstoord opkijken, en vragen wat je nou precies bedoelt. Wat is eigenlijk de definitie van een emotie? Ze volgen misschien de lijn van B.F. Skinner, de Amerikaanse behaviorist die een mechanistische kijk op dieren voorstond met een afwijzing van emoties als 'een schoolvoorbeeld van fictieve oorzaken waaraan we gewoonlijk gedrag toeschrijven'.¹ Weliswaar is het moeilijk vandaag de dag nog een wetenschapper te vinden die resoluut ontkent dat dieren emoties hebben, maar velen praten er slechts met grote moeite over.

Lezers die zich namens de dieren gekwetst voelen door mensen die twijfels hebben over hun emotionele leven, moeten in gedachten houden dat we zonder het nauwkeurige onderzoek dat kenmerkend is voor de wetenschap nog steeds zouden geloven dat de aarde plat is of dat maden spontaan uit rottend vlees tevoorschijn kruipen. De wetenschap is op haar best wanneer ze vraagtekens zet bij wijdverbreide vooroordelen. En al ben ik het oneens met de sceptische houding tegenover emoties bij dieren, toch vind ik dat alleen maar toegeven dat ze bestaan net zoiets is als zeggen dat de hemel blauw is. Het brengt ons niet veel verder. We moeten meer weten. Wat voor soort emoties? Hoe worden ze gevoeld? Welk doel dienen ze? Is de angst die een vis misschien voelt gelijk aan de angst die een paard voelt? Indrukken zijn niet genoeg om dergelijke vragen te beantwoorden. Kijk maar hoe we het innerlijke leven van onze eigen soort bestuderen. We zetten mensen in een kamer waar ze video's kijken en spelletjes spelen terwijl ze verbonden zijn met apparatuur die hun hartslag, galvanische reacties van de huid, samentrekkingen van de gezichtsspieren en nog veel meer registreert. Ook scannen we hun hersenen. Voor andere soorten hebben we ook zo'n gedetailleerde benadering nodig.

Ik houd ervan primaten in het wild te volgen, en door de jaren heen heb ik talloze veldlocaties in verre uithoeken van de wereld bezocht, maar er is een grens aan wat ik of iemand anders hiervan kan leren. Een van de meest emotionele momenten die ik ooit heb meegemaakt, deed zich voor toen wilde chimpansees hoog boven mij plotseling losbarstten in bloedstollend gekrijs en gegil. Chimps behoren tot de lawaaierigste dieren in de wereld, en mijn hart stond stil omdat ik